

O'RTA OSIYODA TARIXIY BILIMLARNING TARAQQIYOTI

Ochilov Iskandar Omongaldi o'g'li

Guliston davlat universiteti

"Tarix" yo'nalishi talabasi

ochiloviskandar13@gmail.com

tel: 995026255

Annotatsiya: *Tarixshunoslik – bu tarixiy bilimlar shakllanishi va taraqqiyoti, muayyan tarixiy bosqichda yaratilgan tarixiy mahsulotlarni yoki tarixiy tadqiqotlarni o'rganuvchi va tahlil qiluvchi fandır. Tarixshunoslik nafaqat tarix, balki maxsus tarix fanlari bilan ham muntazam shug'ullanib keladi. Tarixshunoslik asosiy vazifasi tarixning rivojlanish jarayonini chuqur va xolisona anglash, muayyan tarixiy davr mobaynida to'plangan tarixiy bilimlarni tahliliy tadbiq etish hamda tarixning dolzarb muammolarini anglab, kelajakdagi xatolarni oldini olishdan iboratdir. Ushbu maqolada O'rta Osiyodagi tarixiy bilimlarning va tarixshunoslik fani mohiyatining shakllanishi, unga hissa qo'shgan hukmdorlar va allomalarning mislsiz mehnati haqida bayon qilingan.*

Kalit so'zlar: *Tarixshunoslik, Somoniylar, Qoraxoniylar, G'aznaviylar, Oltintoshiylar, O'g'uz, Bekdili, Devonxona, So'g'diylar, Turkiylar, Kufiy, Nastaliq, Kolofon, Suls yozuvlari, Uynun va nasroniy tarixshunosligi.*

Mustaqillik sharofati bilan tarixshunos tadqiqotchilar tomonidan tarix fanining bosib o'tgan yo'lini ham yangitdan tahlil etish zarurati yuzaga keldi. Ana shu yo'ldagi dastlabki izlanishlar ijtimoiy taraqqiyot burilishlarini aks ettirgan hamda ijobiy va salbiy voqealarga boy bo'lgan o'rta asrlar tarixini yaratishdek mas'uliyatli vazifani belgilab berdi. Ayniqsa, yurtimiz tarixiga oid Somoniylar, Xorazmshohlar, G'aznaviylar, Saljuqiylar va boshqa O'rta Osiyo davlatlari tarixshunosligini o'rganish jonlanib ketdi. Bu sohada Azamat Ziyov, Ozod Masharipov, Matyoqub Matniyozov, Abdulla Sotliqov, Anatoliy Sagdullaev va boshqalarning xizmatlari samarali bo'ldi.

Bag'dod xalifaligining sobiq hududida tashkil topgan eng yirik davlatlardan biri Somoniylar davlati (819-999 yy.) edi. X asr oxirlariga kelib feodal tarqoqlik yanada kuchaydi. Hamadon, Isfahon va Rayda Buvahiylar, Tabaristonda va Jurjonda Ziyoriylar mustaqillikka erishdilar. 962-yilda Somoniylarning G'aznidagi noibi Alptakin ham mustaqillik e'lon qildi. Sirdaryoning o'ng sohilidagi yerlar,

shuningdek, Chagʻoniyon va Xorazm ham somoniylarga itoat etishdan bosh tortdilar.

Asosiy qism

Tarixshunosligimizda, mamlakatimizning har bir voʻha-yu vodiysining hissasi bor ekanligini biz bir necha bor koʻrdik. Shu maʼnoda davlatchiligimiz ibtidosi qaror topgan qoʻhna Xorazmda XI-XIII asr boshlarida kechgan siyosiy jarayon va uning tamom mintaqaga taʼsiri katta qiziqish uygʻotadi. Xorazmshoh deyilganda, aslida, Xorazm vohasida hukmronlik qilgan sulola vakili tushuniladi, yaʼni Xorazm hukmdori (shohi) maʼnosini anglatadi. Uzoq asrlar davomida bu viloyatda bir qator sulolalar xorazmshohlar unvoni ostida faoliyat koʻrsatganliklarini bilamiz. Masalan, IV-X asrlarda afrigʻiylar xonadoni, 995-1017 yillarda maʼmuniylar, 1017-1041 yillarda esa oltuntoshiylar sulolalari xorazmshohlar unvoni bilan boshqaruv kursisida oʻtirganlar. Ammo Xorazm doirasidan tashqariga chiqib, mamlakat, mintaqa miqyosida ot surib va bu bilan ham cheklanmasdan boshqaruvning saltanat darajasiga erishgan sulola bu anushtegeniylardir. 1017-yili Xorazmni Mahmud Gʻaznaviy bosib oldi, oʻzining bosh hojibi Oltintoshni xorazmshoh unvoni bilan Xorazm hokimi etib tayinladi.

1043-yili Xorazm saljuqiylar davlatiga qoʻshib olindi. Saljuqiylarning Xorazmdagi noibi Otsiz xorazmshoh saljuqiylarning zaifligidan foydalanib, mustaqil siyosat yurgiza boshladi va Xorazmda yangi sulolaga asos soldi. 1172-yili Xorazmga qoraxoniylar bostirib kirdi. Otsiz xorazmshohning nabirasi Takash 1187-yili Nishonpurni, 1192-yili Rayni, 1193-yili Marvni bosib oldi, 1194-yili saljuqiylar sultoni Toʻgʻrul II ni yengdi. Takash xorazmshoh davrida (1172-1200) Eronning Sharqiy qismi Xorazmga qoʻshib olindi. Uning oʻgʻli Muhammad Xorazmshoh davrida Xorazm Yaqin Sharqda eng qudratli davlatga aylandi. Xorazmga Kaspiy dengizining shimoliy sohillaridan fors qoʻltigʻigacha, Kavkazdan Hindukush togʻlarigacha boʻlgan hudud qarardi. Xorazm Xitoy,

Mo'g'uliston, Tibet, Hindiston, Yaqin Sharqdagi mamlakatlar, Rus va Volga bo'yidagi shaharlar bilan savdo-sotiq qilardi. Bu haqda tarixchi olim Ozod Masharipov «Xorazm tarixidan sahifalar» , Matyoqub Matniyozov va Abdulla Sotliqov «Jahon tarixi va madaniyatida Xorazm» , o'z asarlarida ma'lumotlar keltirib o'tadilar. Ularning qimmati ham shundaki, bugungi zamon nuqtai nazaridan tarixshunosligimizni boyitganlar.

Ammo, Anushteginlarning turkiy qabilalardan kelib chiqqanligi, uning o'g'uz qabilalarining Bekdili urug'idan ekanligi to'g'risidagi ma'lumotlar fors tarixchisi Rashiduddinining asarlarida keltirilgan. G'aznaviylar sulolasiga 962-yil somoniylar sarkardasi Alptakin G'azna shahrini bosib olib, u yerda g'aznaviylar sulolasiga asos solgan. Bu tarixnavislikka G'aznaviylar devonida 25 yillik davlat xizmati bilan Abul Fayzi Bayhaqi o'zining «Mas'ud tarixi» yoki «Tarixi Bayhaqiy» asari bilan asos soldi. G'aznaviylar davlati ravnaq topgan davrda saroyda va shaharlarda buyuk olimlar yashab, ijod etganlar. G'aznaviylar davlati Mahmud G'aznaviy vafotidan keyin zaiflana boshladi.

Mas'ud I davri (1030-1041)da Xorazm qo'ldan ketdi, Movarounnahrning Amudaryodan yuqori oqimidagi yerlarni qoraxoniylar tortib oldi. XII asr 70-yillarida g'uriylar g'aznaviylarni Shimoliy Hindistonga siqib chiqardilar, Lahor ularning poytaxtiga aylandi. 1186-yili g'uriylar Lahorni ham bosib oldilar. Saljuqiylar davlati (1038-1194) nomi ko'chmanchi turk-o'g'uz qabilasi boshlig'i

Saljuq nomidan olingan. Saljuqiy turklar XI asr 30-yillarida harbiy xizmatlari evaziga Xurosonda g'aznaviylardan mulklar oladilar. Tarixchi olim Azamat Ziyoning «O'zbek davlatchiligi tarixi» nomli asarida ko'rsatilishicha saljuqiylar tarixshunosligi Sadr addin Ali Husayniyning «Zubdat at-tavarix», «Tarixi Salojoqa», «Rohat as-sudur» nomli asarlaridan boshlanadi. Eng yangi zamon tarixshunosligi S. Agadjanovning «Ocherki istorii og'uzov i turkmen Sredney Azii IX-XII vv» (M., 1969) asarlari bilan davom etishini ko'rsatadi.

XI asr oxirlaridan boshlab, saljuqiylar davlati tanazzulga uchray boshladi. Chunki birinchi salib yurishlari natijasida saljuqiylar Kichik Osiyoning qirg'iq bo'yi hududlaridan ajraldilar. O'zaro sulolaviy va ichki nizolar tufayli, To'g'rulbek avlodlarining ba'zilar mustaqil sultonliklar tuzib oldilar, natijada saljuqiylar davlati ikkiga bo'linib ketdi. Birinchi poytaxt Hamadon, ikkinchisi Marv bolib qoldi. Xorazmshoh Takash Marvni bosib oldi, poytaxti Hamadon bo'lgan ko'hna sultonlik esa XII asrgacha hukm surdi.

A.Sagdullaev, B.Aminov, O'.Mavlonov, N.Norqulov «O'zbekiston tarixi: davlat va jamiyat taraqqiyoti. I qism» asarida saljuqiylar haqida hech bir ma'lumotni keltirmaydilar. Shunday bo'lsada, Bo'riboy Ahmedovning «Tarixdan saboqlar» asarining 424-425 betlarida Saljuqiylar davlati haqida qisqacha ma'lumotlar keltirib o'tiladi. So'g'diylar va turkiy urug'lar aloqalarining kuchayishida Sharqiy Turkiston, Yettisuv va Janubiy Tangritog' viloyatlarida tashkil topgan musulmon turk davlati -Qoraxoniylar muhim o'rin tutadi. Qoraxoniylar davlati Yettisuv hududida Qorluq davlati o'rnida tashkil topdi. Uning asoschisi Sotuq Bug'roxon hisoblanadi. U 942-yili Bolosog'un hokimini mag'lub etib o'rniga o'zini hoqon deb atadi. Qoraxoniylar davlatiga ikki qabila – yag'mo va chigil qabilalari birlashdilar. Qoraxoniylar tarixshunosligi Mahmud Qoshg'ariyning «Devoni lug'ati turk», Gardizning «Zayn ul-axbor» («Xabarlar ziynati») asarlari bilan boshlanadi.

Keyinchalik bu yo'nalishdagi tarixnavislik Yusuf Xos Hojibning «Qutadg'u bilig» asaridagi ma'lumotlar bilantoldiriladi. XI asr 60-70 yillarida qoraxoniylar saljuqiylar bilan to'qnashib, zaiflashib qoladi. 1212-yili Muhammad Xorazmshoh qoraxoniylar davlatini butunlay tugatdi. XI-XII asrlarda O'rta Osiyoda tovar-pul munosabatlari juda rivojlandi. Bu davr tarixshunosligida ham shaharlarning kengayishi va rivojlanishi, tovar ishlab chiqarish, iqtisodiyotning umumiy

ko'tarilish davri edi. Siyosiy o'zgarishlar O'rta Osiyo xalqlari fani va madaniyatiga ham kuchli ta'sir ko'rsatdi.

Tarixnavislikda ham kitoblar ichida tarixchi o'zining «Qur'oni Karim», hadislar va «Payg'ambarlar qissalari», diniy rivoyatlarni yaxshi bilishini namoyon etishga va ulardagi mashhur va ma'lum voqea, hodisa, rivoyat, aqidalardan unumli foydalanishga intilganlar. Arab tilidagi tarix asarlarining eng qadimgilari - kufiyda «Qur'oni Karim» va tafsir, hadislar - nasxda, suls-yozuvlarida bitilgan. XV asrdan so'ng iste'molga nasta'liq yozuvi kirgan. Alohida farmon va hujjatlar ta'liq yozuvida bitilgan. Tarixnavisligimizga oid asarlar mazmunida mayin an'anaviy Alloh hamdi -tamhid, payg'ambarimiz na'tlari, to'rt sahoba yoki sahobai roshidin ta'rifi kelib, undan so'ng asar kinga bag'ishlangan bo'lsa, odatda ularga bag'ishlov - maqto'v yoziladi va shundan keyin kamtarin muallif o'zi haqida, qanday asar yozmoqchi ekanligi, uning nomi va asarning ixcham mazmuni haqida yozgan.

Asarning oxiridagi xotima - kolofonda esa, muallif asarini tugatib olganligi uchun Allohga shukronalar keltirib, mazkur qo'lyozma asar va uning ushbu nusxasi, ko'chirilish joyi va tarixi, xattoti haqida ma'lumot keltiradi. Hazrati Beruniy arablarda tarix yaratish an'anasi juda qadimiy va boy emasligini haqli ravishda qayd etgan bo'lsa-da, arab xalifaligi shakllanganidan so'ng, yunon, eron, yahudiy va nasroniy tarix an'alaridan ijobiy va ijodiy foydalangan arab va arab tilida ijod qiluvchi muarrixlar arab xalqlari, hamda arab xalifaligi hududiga kirgan yoki unga qo'shni bo'lgan xalqlar tarixini yozishga katta hissa qo'shdilar.

Yurtimizdan etishib chiqqan tarixchilarimiz ham arab tilida, ayniqsa Beruniy, Sam'oniyy, Shahobiddin Nisoviy kabi tarixchilar ajoyib asarlar yaratib arab tilidagi tarix ilmiga munosib ulush qo'shdilar. Ko'chmanchi xalqlar tarixini o'rganish va uning tarixshunosligi hozirgi zamon tarixshunosligining dolzarb muammolaridan biridir. XIII asrning ikkinchi yarmida Dashti qipchoqning katta

qismi, xususan, Oq O'rdada va Shaybon ulusida ko'chib yurgan turk-mo'g'ul qabilalari «o'zbeklar», bu bepoyon hudud esa «O'zbeklar viloyati» deb atala boshlandi. Bundan o'zbeklar Dashti qipchoqda faqat XIV asrning ikkinchi yarmidan paydo bo'lgan, degan xulosa kelib chiqmaydi, hozirgi o'zbeklar Dashti Qipchoqda faqat XIV asrning ikkinchi yarmidan paydo bo'ldi, degan xulosa ham kelib chiqmaydi. Hozirgi o'zbeklar, shuningdek, qozoqlar, qoraqalpoqlar, boshqirdlar, tatarlar va boshqa turkiyzabon xalqlarning ota-bobolari qadim zamonlardan shu xalqlar hozirgi yashab turgan hududda hayot kechirganlar.

Mas'ud ibn Usmon Qo'histoniyning «Tarixi Abulxayrxoniyn» nomli tarixiy asarida ko'chmanchi o'zbeklar va ularning XV asrda tashkil topgan davlati to'g'risida qimmatli ma'lumotlar bor. Kamoliddin Binoiyning «Shayboniynoma» asarida ham XV asrning 80-yillarida Shayboniynxon tevaragida uyushgan qabilalar orasida shodboqli qabilasi bo'lganini yozadi.

Mahmud ibn Vali «Bahr ul-asror-fi manaqib ul-aqyor» («Oliyjanob kishilarning jasorati haqida sirlar dengizi») nomli asarida yozilishicha, ko'chmanchi o'zbeklar qo'shinida uyrot, mo'jor va qipchoqlarning lashkarlari ham bo'lgan. Abulxayr Fazlulloh Ro'zbehoning «Mehmonnomayi Buxoro» degan asarida ham o'zbeklar haqida qimmatli ma'lumotlar uchratamiz. Uning fikricha o'zbeklar (ko'chmanchi o'zbeklar) asosan uch toifadan, ya'ni qabilalar ittifoqidan: Shaybon ulusiga kirgan qabilalar (Shayboniyn), qozoqlar va mang'itlardan tashkil topgan.

Xulosa qilib aytganda, Ko'chmanchi o'zbeklar davlati o'sha vaqtda hozirgi Qozog'istonning katta qismi va Janubi-G'arbiy Sibir ustidan o'z hukmronligini o'rnatdi. Tarix fanida bu davlatning tashkil topishi, taraqqiyoti va inqirozga yuz tutishi, shuningdek, ana shu bepoyon hududda XV asr davomida ko'chib yurgan turk-mo'g'ul qabilalarining ijtimoiy-siyosiy hayoti hanuzgacha chuqur o'rganilmagan. Umuman ko'chmanchi xalqlar tarixi - nomadizm tarixshunosligi

deb ataladi. Shu sababdan, shubhasiz, o'zbeklar tarixida mo'g'illor istilosidan keyin tuzilgan birinchi davlat tarixini o'rganish nafaqat o'zbek xalqining, bugungi qozoq xalqining ham bir xalq bo'lib tashkil topishi masalasini to'g'ri tushunish uchun katta yordam berishi mumkin.

Foydalangan adabiyotlar:

1. Azamat Ziyo. O'zbek davlatchiligi tarixi: (Eng qadimgi davrdan Rossiya bosqiniga qadar) // Mas'ul muharrir: B.Ahmudov. -T.: «SHarq», 2000.
2. "Jome' at-tavorix" – Rashiduzdin-eronlik mashhur tarixchi, vrach va yirik davlat arbobi. Rashiduddin Fazlulloh ibn Imoduddavla Abulxayr al Xamadoniyy
3. Абул-Фазл Байзаки. История Масъуда (1030-1041) Перевод с персидского, введение комментариев и приложения В.К.Арендса. Изд. 2-е. дополненное. -М., 1969.
4. Yusuf Xos Hojib. Qutadg'u bilig. -Toshkent, 1990.
5. Неъматов, Р. (2023). Илк ўрта асрлар Хоразм тарихшунослигининг бугунги ҳолати. Марказий Осиё тарихи ва маданияти, 1(1), 122-125.